

ΕΚΕΙ ΠΟΥ ΣΤΑΥΡΩΝΕΙ Ο ΧΟΡΟΣ...

JULIET DU BOULAY

Εκεί που σταυρώνει ο χορός...

ΚΟΣΜΟΣ, ΖΩΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ
ΣΕ ΕΝΑ ΕΛΛΗΝΟΡΘΟΔΟΞΟ ΧΩΡΙΟ

Μετάφραση:
π. Βασίλειος Αργυριάδης
Liadain Sherrard

Επιμέλεια έκδοσης:
π. Βασίλειος Αργυριάδης

Ἐν πλῶ

© Εκδόσεις Έν πλω
Κολοκοτρώνη 49, Αθήνα 105 60
Τηλ.: 210 3226343 - Fax: 210 3221238
e-mail: info@enploeditions.gr
www.enploeditions.gr
facebook.com/enploeditions.gr

Α΄ έκδοση: Ιανουάριος 2024

ISBN: 978-960-619-154-1

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	9
1. Ο ΚΟΣΜΟΣ.....	23
2. ΓΗ.....	57
3. ΝΕΡΟ	84
4. ΧΡΟΝΟΣ	111
5. ΔΟΥΛΕΙΑ ΚΑΙ ΨΩΜΙ.....	146
6. ΤΟ ΣΠΙΤΙ ΚΙ Ο ΞΕΝΟΣ.....	177
7. Η ΖΩΗ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΑΙΜΑ	214
8. Η ΒΙΑ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ	246
9. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΠΕΝΘΟΥΣ	289
10. ΟΙ ΘΕΟΦΟΡΟΙ	330
11. Ο ΕΝΣΑΡΚΟΣ ΘΕΟΣ.....	372
12. Ο ΧΟΡΟΣ ΤΗΣ ΖΩΗΣ.....	421
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	463
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	469

Πρόλογος

Η ιδέα της συγγραφής αυτού του βιβλίου προέκυψε όταν ήμουν 23 ετών, το 1959. Περιηγούμουν στα χωριά της κεντρικής Κρήτης κι είχα διαβάσει τη λογοτεχνία της εποχής, που περιέγραφε το ελληνικό τοπίο ολόλαμπρο και τους εκεί ανθρώπους ως εκπροσώπους μιας «αρχετυπικής» ποιότητας. Έβλεπα μπροστά μου τη σημασία εκείνων των περιγραφών, αλλά αυτό που προσελάμβανα συνοδευόταν από μια απτή αίσθηση ότι «κάτι συμβαίνει εδώ», κι ήθελα να ανακαλύψω τι ήταν αυτό. Δεν ήμουν σίγουρη για τίποτα πέρα από το ότι η αίσθησή μου αυτή είχε να κάνει με τον πνευματικό τρόπο που οι άνθρωποι αντιλαμβάνονταν τα πράγματα.

Η σκέψη αυτή έμεινε μέσα μου κι έτσι την επόμενη χρονιά εγκατέλειψα τη δουλειά της δημοσιογράφου στο Λονδίνο και γύρισα στην Ελλάδα. Για τα επόμενα τρία χρόνια ταξίδεψα πολύ στα χωριά, βιοποριζόμουν στην Αθήνα κάνοντας αλλόκοτες δουλειές, έγραφα άρθρα που δεν δημοσιεύτηκαν και ηχογράφησα παραδοσιακή μουσική και απαγγελίες παραδοσιακής ποίησης που δεν τις άκουσε κανένας· αλλά όσο περισσότερο ταξίδευα τόσο περισσότερο ένιωθα στα χωριά που επισκεπτόμουν σαν στο «σπίτι» μου. Στο τέλος, αφού πέρασα κάμποσους μήνες τριγυρίζοντας στην Κρήτη με ένα γαϊδουράκι, προσγειώθηκα μαζί με το τετράποδο μεταφορικό μου μέσο στο καθιστικό κάποιων φίλων στη δυτική ακτή της Εύβοιας, όπου η οικοδέσποινα μας υποδέχτηκε με ανοιχτές αγκάλες: «Εξ όψεως κρίνοντας, το γαϊδουράκι σου μοιάζει να είναι σε άριστη κατάσταση! Δεν θα έλεγα το ίδιο και για σένα...».

Βρισκόμουν πράγματι σε ένα σημείο καμπής, όπου οι επιτόπιες έρευνές μου στα χωριά με είχαν καταβάλει για τα καλά, χωρίς όμως να μπορώ να παρουσιάσω και πολλά πράγματα εξ αυτών. Κατά συνέπεια, όταν μου προτάθηκε να πάω στην Οξφόρδη να σπουδάσω κοινωνική ανθρωπολογία, προκειμένου να βοηθηθώ περαιτέρω στην έρευνά μου, κατάλαβα πως έτσι έπρεπε να προχωρήσω. Ήταν λοιπόν τα ελληνικά χωριά που με οδήγησαν στην ανθρωπολογία, όχι το αντίστροφο.

Το πτυχίο της ανθρωπολογίας με τράβηξε έξω από τον κόσμο του προσωπικού βιώματος των ελληνικών χωριών· βρισκόμουν ξανά σε ακαδημαϊκό περιβάλλον, πράγμα που μου προκάλεσε αρχικά ένα σοκ, αλλά η ανθρωπολογία μου έδωσε πράγματι τα βασικά εργαλεία, προκειμένου να οργανώσω νέα βιώματα. Έτσι, επέστρεψα στην Ελλάδα το 1966, εξοπλισμένη

πλέον με την επίγνωση του τι πρέπει να ψάξω και πώς να βγάλω άκρη με το νόημα της ζωής των ανθρώπων, τον τρόπο που σκέφτονταν και αξιολογούσαν τα πράγματα. Δεν διέθετα κάποια άλλη προσχηματισμένη ιδέα πέρα από εκείνη που είχα και στην αρχή – πως το κλειδί για να καταλάβει κανείς τον κόσμο των ανθρώπων του χωριού είναι η πνευματική τους ζωή. Βέβαια, το γεγονός και μόνο ότι κουβαλά κανείς τον εαυτό του σε όποια κατάσταση κι αν βρεθεί, αποτελεί από μόνο του ένα σύνολο προσωπικών χαρακτηριστικών που επηρεάζουν τα πάντα, από τις σχέσεις του με τους ίδιους τους ανθρώπους μέχρι τα πράγματα που παρατηρεί και θυμάται. Εντούτοις, ήμουν όσο το δυνατόν περισσότερο ανοιχτή στους διανοητικούς και πνευματικούς κόσμους που συνέθεταν την πραγματικότητα του χωριού.

Υπ’ αυτή την έννοια, μολονότι όσα έγραφα ήταν όσο πιο ειλικρινή μπορούσα, δεν καμώνονται πως μονοπωλούν την αλήθεια ολόκληρη. Αν όμως αποκαλύπτουν στο ελληνικό κοινό (και ειδικά στους Έλληνες που έχουν απομακρυνθεί κατά μία ή και περισσότερες γενιές από τα πατρογονικά τους χωριά) την ορεινή αγροτική ζωή όπως την έζησα τη δεκαετία του ’60 και του ’70, τότε ίσως η συνάντησή μου με τα χωριά και την κουλτούρα τους να μην είναι απλώς προσωπική, αλλά τμήμα μάλλον μιας οικουμενικής εμπειρίας που μπορούν να συμμεριστούν και άλλοι. Ελπίζω έτσι να έχουν τα πράγματα.

Το χωριό στο οποίο πήγα τελικά, το 1966, ήταν στη βόρεια Εύβοια. Ήταν ένα ορεινό χωριό με 33 κατοικημένα σπίτια και πληθυσμό 130 ανθρώπων, που καλλιεργούσαν τα χωράφια τους, εξήγαν ρετσίνα από τα δάση και διατηρούσαν πρόβατα και κατσίκες ως οικοσίτα ζώα, ή (σε δύο περιπτώσεις) σε κοπάδια. Οι περισσότεροι από τους νέους άνδρες είχαν μεταναστεύσει προσωρινά ή μόνιμα στην Αυστραλία, τη Γερμανία, τον Καναδά, ή εργάζονταν στο εμπορικό Ναυτικό, και όλα τα νεαρά κορίτσια ήταν δοσμένα στην ακλόνητη απόφασή τους να καλοπαντρευτούν, δηλαδή να μην έχουν να δουλεύουν στα χωράφια, αλλά να μπορούν να «κάθονται» (καταπώς το έθεταν). Παρά τον περιορισμένο πληθυσμό του χωριού, ο τρόπος της ζωής, παρότι είχε ήδη αρχίσει να διαβρώνεται σταθερά, περιελάμβανε έναν ολόκληρο κόσμο γνώσης, εμπειρίας, σοφίας και δεξιοτήτων, που ήταν χαρακτηριστικός των ελληνικών χωριών για αναρίθμητες γενιές ανθρώπων. Σήμερα, πενήντα χρόνια μετά, οι άνθρωποι μαζί με τον τρόπο ζωής που ενσάρκωναν, έχουν φύγει κι έχουν αποβιώσει. Ωστόσο, παρότι κάποια σπίτια έχουν πέσει, υπάρχουν και άλλα που έχουν ανακαινιστεί από τα παιδιά και τα εγγόνια των ανθρώπων που ήξερα, και χρησιμεύουν σαν δεύτερα σπιτικά, για να καλλιεργούνται φρούτα και λαχανικά, για παραθερισμό και ως τόποι καταφυγής τον καιρό της συνταξιοδότησης. Αρχικά έδωσα σ’ αυτό το χωριό το ψευδώνυμο «Αμπέλι», αλλά το πραγματικό του όνομα, που θέλουν σήμερα οι άνθρωποι να χρησιμοποιώ, είναι Αμέλαντες.

Η πρώτη περίοδος που έζησα στους Αμέλαντες διήρκησε από το φθινόπωρο του 1966 μέχρι την άνοιξη του 1968· κατόπιν, ξαναεπέστρεψα στο χωριό για μια συμπληρωματική επιτόπια μελέτη, από το φθινόπωρο του 1970 μέχρι το καλοκαίρι του 1972, δηλαδή για κάτι λιγότερο από δύο ακόμη χρόνια. Αυτός ο τύπος κοινότητας έχει μια ιδιαίτερη αξία για τα θέματα που εξετάζονται στο βιβλίο αυτό, διότι ο επινοητικός κόσμος που κατέγραψα στη διάρκεια των έξι αυτών χρόνων ανήκει σε μια εποχή που πολλά ελληνικά χωριά, όπως οι Αμέλαντες, ήταν ακόμη ζωηρές εργατικές κοινότητες, που ζούσαν σχεδόν αποκλειστικά από τη γη τους. Οι επιρροές της ομογενοποιητικής παγκοσμιοποίησης ήταν μεν διακριτές, αλλά μηδαμινές, ενώ ο συμβολισμός του χωριού και οι καθημερινές δραστηριότητες που αλληλεπιδρούσαν πληθωρικά και πολυεπίπεδα με την ορθόδοξη λειτουργία και πράξη καθιστούσαν το χωριό χώρο εξαιρετικού ενδιαφέροντος για τη μελέτη της τοπικής κατανόησης της θρησκείας και της κοσμολογίας.

Οι Αμέλαντες είναι ένα ορεινό χωριό που βλέπει πάνω από τις υπώρειες προς τη θάλασσα της Σικιάθου και της Σκοπέλου. Έχει υψόμετρο 600 μ. και τον καιρό εκείνο ήταν προσιτό μονάχα με τα πόδια, από μονοπάτια, ή από έναν αυτοκτονικό δρόμο που κατέβαινε την πλαγιά, έφτανε στο φαράγγι και περνούσε το ρέμα διαμέσου μιας γέφυρας. Η γέφυρα αυτή κατέρρευσε τον πρώτο χειμώνα που ήμουν εκεί –οι κατασκευαστές είχαν «φάει» τα υλικά που προορίζονταν για την κατασκευή της– κι έτσι μπορούσαμε να φύγουμε από το χωριό μόνο κατηφορίζοντας με τα πόδια το απότομο λαγκάδι και ανηφορίζοντας την απέναντι μεριά, χρησιμοποιώντας για να περάσουμε το ποτάμι μια γεφυρούλα για πεζούς, φτιαγμένη από λεπτούς πευκοκορμούς. Κατά συνέπεια, το μόνο μηχανήμα στο χωριό ήταν μια αντλία πετρελαίου που είχε στην ιδιοκτησία του ο μυλωνάς και πέραν αυτής όλη η υπόλοιπη δουλειά έπεφτε πάνω στις πλάτες των ίδιων των χωρικών, των μουλαριών, των αλόγων και των γαϊδουριών τους. Οι γυναίκες μαγείρευαν σε πυροστιά στο τζάκι τους, ενώ εγώ έκανα ζαβολιά: διέθετα ένα κουζινάκι πετρογκάζ με δύο μάτια, όπου και μαγείρευα, στο ένα δωμάτιο όπου ζούσα. Κατά τα άλλα όμως, ζούσα όπως κι εκείνες, έφερνα νερό από την πηγή με έναν πλαστικό κουβά ή με την πήλινη στάμνα, την οποία και σφράγιζα με ένα κουκουνάρι· έτρωγα μαζί τους τα σκοτεινά απογεύματα του χειμώνα, όταν είχαν χρόνο να κάτσουν και να μιλήσουν, και καθόμουν στο δικό μου δωμάτιο όταν τα απογεύματα ήταν πιο φωτεινά κι εκείνες εργάζονταν, μέχρι να έρθει η ώρα να φάνε και να πέσουν για ύπνο εξουθενωμένες, προκειμένου να σηκωθούν και πάλι την επόμενη μέρα με το χάραμα.

Ο σύνδεσμός μου με το Ανθρωπολογικό Ινστιτούτο της Οξφόρδης καθόριζε πως η πρώτη μου εργασία έπρεπε να είναι μια ξεκάθαρα εθνογραφική μελέτη των θεσμών του χωριού, κι αυτή δημοσιεύτηκε το 1974 με

τον τίτλο *Portrait of a Greek Mountain Village*. Η μελέτη αυτή σκιαγραφεί την καθημερινή ζωή των ανθρώπων του χωριού, συμπεριλαμβανομένων τόσο των αρνητικών πτυχών τους, όπως ο ανταγωνισμός, ο αγώνας για υπόληψη, τα ψέματα, το κουτσομπολιό, όσο και των θετικών τους στοιχείων, όπως η γενναιοδωρία, το χιούμορ, το κουράγιο και οι ποικίλες δεξιότητές τους, μέσα από τις οποίες παρήγαν αντικείμενα εξαιρετικής ομορφιάς. Ύπηρχαν συνεπώς, όπως σε κάθε ανθρώπινη ζωή, πολλές εσωτερικές εντάσεις, οι οποίες όμως, μακράν του να διαλύουν αυτά τα χωριά, παρήγαν ένα πλέγμα διαδράσεων και προσωπικών σχέσεων, που αφομοίωσε την αντινομία και το παράδοξο, και αντιμετώπιζε αποφασιστικά τις πολυπλοκότητες της ζωής και του θανάτου.

Ωστόσο, η εικόνα της καθημερινής ζωής, που περιείχε εκείνο το βιβλίο, ιδωμένη μέσα από τα έθιμα και τα θέσμια του χωριού, ήταν μόνο ένα προσχέδιο της μελέτης που εξαρχής σκόπευα να κάνω, κι έτσι επέστρεψα στο χωριό το 1970 για να ξαναπιάσω το νήμα του πρωταρχικού στόχου μου και να βρω πληροφορίες για τις πνευματικές αξίες που διέπουν πρωτογενώς αυτά τα θέσμια. Η ανά χείρας μελέτη λοιπόν, εκλαμβάνει ως δεδομένη την κοινωνική ζωή των χωρικών, όπως περιγράφηκε ήδη στο προηγούμενο βιβλίο, με τα αρνητικά και τα θετικά της σημεία, και τίποτα εντός της δεν αντιφάσκει με την εικόνα της κοινωνικής ζωής που περιγράφηκε στο προηγούμενο έργο. Όμως, αυτό που κάνει το ανά χείρας βιβλίο είναι να συμπληρώνει το σύνθετο δίκτυο πεποιθήσεων και θεσμών που φωτίζουν τη θρησκευτική φαντασία των ανθρώπων του χωριού και διέπουν τις συνηθισμένες τους δραστηριότητες, εκείνες που αποτελούν το αντικείμενο κάθε άλλης συμβατικής εθνογραφικής μελέτης.

Όταν επέστρεψα στο χωριό, σκεφτόμουν πως θα ήταν πιο εύκολο να βρω πληροφορίες για τον πνευματικό και μεταφυσικό τρόπο σκέψης των ανθρώπων του χωριού παρά για τις δραστηριότητες της κοινωνικής τους ζωής, εκ των οποίων κάποιες προστατεύονταν όπως είναι φυσικό από το πυκνό παραπέτασμα της ιδιωτικότητας. Αλλά στην πράξη υπήρχαν δυσκολίες και σ' αυτόν τον τομέα, καθώς η τρέχουσα διδαχή περί κόσμου (cosmos), που συνοψιζόταν στη φράση «ο κόσμος είναι στρογγυλός σαν πορτοκάλι», είχε διεισδύσει στα σπίτια μέσω των παιδιών που πήγαιναν σχολείο, και οι παππούδες και οι γιαγιάδες λαιδορούνταν ως αδαείς κι ήταν επιφυλακτικοί στο να δεχτούν να συζητήσουν. Κι είναι αλήθεια ότι θα έπρεπε να με έχουν προειδοποιήσει αυτά που έλεγαν οι άνθρωποι των πόλεων για τα χωριά, κατά τη διάρκεια της προγενέστερης παραμονής μου εκεί, διότι γι' αυτούς τα χωριά ήταν «κουτσοχώρια» και οι κάτοικοί τους «οπισθοδρομικοί» και «μακριά από τον Θεό»¹. Έτσι, πολύ συχνά συναντούσα ανθρώπους απρό-

¹ Ελληνικά με λατινικούς χαρακτήρες στο πρωτότυπο (ΣτΜ).

θυμους να μου μιλήσουν για τις παραδοσιακές τους πεποιθήσεις ή «τα φέματα», όπως τα έλεγαν, και κάποιες πτυχές της κοσμολογίας τους δεν θα τις είχαν ποτέ διακρίνει, αν δεν είχε υπάρξει το τυχαίο γεγονός των προσελνώσεων της αμερικανικής διαστημικής αποστολής, το 1969.

Για το γεγονός αυτό έγραψα στο πρώτο κεφάλαιο, αλλά αξίζει να αναφέρω κάτι κι εδώ, μιας και διασαφηνίζει πως αυτό που βλέπει μεγάλο μέρος του σύγχρονου κόσμου ως χωριάτικη άγνοια, είναι σε κάποιες περιπτώσεις ένδειξη πως κι αυτός δεν πάει πίσω... Όπως ανέφερα παραπάνω, μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '60, μεγάλο μέρος της σύγχρονης επιστημονικής γνώσης διείσδυε στα χωριά από τον έξω κόσμο, διαμέσου των ανθρώπων που είχαν επαγγελματικές δεσοληψίες με τους ανθρώπους των πόλεων και διαμέσου των παιδιών που πήγαιναν σχολείο κι ήταν υπό την επιρροή του δασκάλου. Αλλά το ότι οι άνθρωποι του χωριού, άνδρες και γυναίκες, είχαν ακόμα διατηρήσει θεμελιώδη στοιχεία της παλιάς τους κοσμολογίας, μου αποκαλύφθηκε μόνο όταν ξέσπασε ένα κύμα οργισμένης άρνησης, τόσο στα καφενεία όσο και στα σπίτια, μετά την κοινοποίηση της είδησης πως κάποιοι προσελνώθηκαν στο φεγγάρι. Η εξήγηση που δινόταν από τους χωρικούς ήταν εξεζητημένη. Ισχυρίζονταν ότι επρόκειτο για προπαγάνδα βασισμένη σε κατασκευασμένες φωτογραφίες. Αλλά η άρνησή τους είχε τη ρίζα της στα κατάβαθα τους, διότι η είδηση αυτή ήταν μια τέτοια βίαιη επίθεση στην παραδοσιακή κοσμολογία, που διαρρήγνυε τη συνηθισμένη επιφυλακτικότητα των ανθρώπων και προκαλούσε παθιασμένες διακηρύξεις πως κάτι τέτοιο ήταν αδύνατο. «Γιατί;». «Διότι ο Θεός ζει εκεί πάνω». «Ο Θεός δεν θα το επέτρεπε». «Πούθε να περάσουν οι άνθρωποι;». Και το πιο ενδεικτικό, «Όταν το φεγγάρι χάνεται τη μέρα, οι άνθρωποι πού πάνε;». «Κι όταν τυχαίνει 'χασοφεγγαριά' τις σκοτεινές νύχτες, τι απογίνονται τότε;».

Όλο αυτό μου αποκάλυψε έναν τρόπο σκέψης τόσο ολότελα αντίθετο προς την οπτική με την οποία είχα γαλουχηθεί, που έθεσε σε δοκιμασία την τάξη του κόσμου που είχα μέσα μου· τόσο μάλιστα όσο, αντιστρόφως, ετέθη σε δοκιμασία η ίδια η παλιά τάξη του κόσμου των ανθρώπων του χωριού. Και μιλώντας αργότερα γι' αυτά τα πράγματα στην ησυχία των σπιτικών, έμαθα για τον θεμελιώδη πτολεμαϊκό κόσμο (cosmos), όπου τα πάντα έχουν τη θέση τους, χωρισμένα σε διακριτά «στρώματα» (πράγμα που εξηγεί το ερώτημα «Πούθε να περάσουν;»). Τότε ήταν που έμαθα επίσης πως καθώς το φεγγάρι χάνεται, γίνεται κυριολεκτικά ολόενα και μικρότερο, μέχρι που δεν είναι πλέον κάτι περισσότερο από ένα μικροσκοπικό σημάδι, αδιόρατο στο μάτι, αλλά στην ίδια θέση συνεχώς. Και τότε, μέσα σε ένα φευγαλέο κλάσμα του δευτερολέπτου, αυτό το απομεινάρι της σελήνης «γυρίζει» κι αρχίζει πάλι να αυξάνεται μέχρι να φτάσει στο γιόμα του και να αρχίσει ξανά ο κύκλος.

Και η συνέχεια αυτής της ιστορίας είναι επίσης διαφωτιστική, διότι στην Αγγλία, όσοι άκουγαν με έκπληξη τα λόγια των ανθρώπων του χωριού, εξηγούσαν ότι η χάση και το γέμισμα του φεγγαριού προκαλείται από τη σκιά της γης που πέφτει πάνω του. Αλλά φυσικά, αυτό που περιέγραφαν δεν είναι οι φάσεις του φεγγαριού, αλλά μια έκλειψη. Αμφότερες οι εξηγήσεις είναι λανθασμένες εν μέρει.

Όπως και να 'χει, αυτό που έχει περισσότερο ενδιαφέρον είναι οι προεκτάσεις πίσω από τις εξηγήσεις αυτές, διότι καθεμιά τους κρύβει από πίσω της διαφορετικές φιλοσοφικές κατανοήσεις του κόσμου (cosmos), που έχουν πολύ διαφορετικές ερμηνείες. Οι άνθρωποι του χωριού βλέπουν το φεγγάρι σαν ένα ζωντανό πλάσμα, τοποθετημένο σε άγιο χώρο, εκεί όπου ζει ο Θεός, μια πνευματική έκφραση του θειικού εργόχειρου, ουσιαστικά αγαθοεργό για κάθε είδους ζωή – στηρίζει τον υδροφόρο ορίζοντα και βάζει σε τάξη τις παλίρροιες που τρέφουν τη χλωρίδα καθώς και τη θαλάσσια ζωή. Η ίδια η ζωή είναι άγια για όλα τα ζωντανά πλάσματα και όχι μόνο για το ανθρώπινο γένος. Έτσι, μια γυναίκα του χωριού ενδέχεται να σχολιάσει ακόμα και το ποντικάκι που τρώει το αποθηκευμένο τους στάρι (αυτό που με πολύ ιδρώτα έχουν μαζέψει), λέγοντας «Πρέπει να φάνε κι αυτά τα ζουζουλάκια». Συνεπώς, η αρχαία επιστημονική υπόθεση του Πτολεμαίου, μ' όλη τη σφαλερότητά της, συνδέεται εδώ και με μια ηθική αξία, που εκφράζεται μέσα από την οπτική που θέλει το φεγγάρι να αυξάνεται και να μειώνεται ανταποκρινόμενο σε μια εγγενή γονιμότητα. Η άλλη οπτική (η θεωρία της σκιάς της γης που κινείται πάνω σε ένα αδρανές σώμα) προκύπτει από μια καθαρά υλική κατανόηση ενός αποϊεροποιημένου σύμπαντος, καταληπτού μόνο μέσα από ολοένα και πιο ραφινარიσμένους επιστημονικούς και μαθηματικούς υπολογισμούς. Έχει κι αυτό την αξία του. Αλλά τα εξαιρετικά σύνθετα μαθηματικά και οι ιλιγγιώδεις οικονομικοί πόροι που απαιτήθηκαν για τις προσεληνώσεις, που βασίζονται σ' αυτόν τον τρόπο σκέψης και προκάλεσαν τέτοιες ενστάσεις στους ανθρώπους του χωριού, αποκαλύπτουν μια αξιακή αποτίμηση που γέρνει όχι προς την ίδια τη ζωή, αλλά προς τον γεωπολιτικό αγώνα να είμαστε πρώτοι στο διάστημα, πρώτοι στο φεγγάρι και πρώτοι σε άλλου είδους κυριαρχίες, απ' αυτές που ο εν λόγω αγώνας υπαγορεύει. Ο ένας τρόπος σκέψης επιτάσσει ότι ο άνθρωπος δεν πρέπει να διεισδύει στο διάστημα, διότι είναι του Θεού· ο άλλος ότι ο άνθρωπος πρέπει να διεισδύει στο σύμπαν, διότι ποθεί να γίνει δικό του. Ποια από αυτές τις αξίες είναι πιο σφαλερή, είναι ζήτημα άποψης, αλλά η μετατόπιση από τη μία κοσμοθεωρία στην άλλη υπήρξε σεισμική, ήταν μια μετατόπιση που άλλαξε ριζικά τη φύση και το μέλλον του κόσμου μέσα στον οποίο ζούμε· κι εγώ είχα την τύχη να προλάβω να γνωρίσω τις εμπειρίες των γενεών που προηγήθηκαν της μετατόπισης αυτής.

Ανέφερα τη μετανάστευση των νέων ανδρών και τους γάμους που οδηγούσαν τις νέες γυναίκες εκτός του χωριού, αλλά ένα πιο σημαντικό σημάδι της νέας αποδιοργάνωσης που μάστιζε τη ζωή του χωριού όταν ήμουν εκεί, ήταν το ότι τη δεκαετία του 1970 άρχισαν να φεύγουν ολόκληρα νοικοκυριά ήδη παντρεμένων και εγκατεστημένων εκεί ζευγαριών. Το φθινόπωρο του 1971 ανοίχθηκε δρόμος και μαζί του κατέφθασε το ηλεκτρικό, τα μέσα μεταφοράς και οι μηχανές. Ήταν πλέον διαθέσιμη η δυνατότητα εκμηχανοποίησης της αγροτικής παραγωγής, που είχε ήδη ενσκήψει σε άλλα ορεινά χωριά κάνοντας τους Αμέλαντες να νιώθουν παραπονεμένοι, και το 1973 ήταν η τελευταία χρονιά που χρησιμοποιήθηκαν ζώα για το αλώνισμα – τη εξαίρει μιας συντηρητικής οικογένειας, η οποία συνέχισε το έθος, μιας και η γερόντισσα γιαγιά του σπιτικού επέμενε ότι αυτός είναι ο σωστός τρόπος για να γίνονται τα πράγματα. Ο δρόμος διάνοιξε επίσης τη δυνατότητα έμμισθης εργασίας στα λιβάδια, εκτός χωριού, πράγμα που επέφερε μια κάποια ευημερία και μια μεγαλύτερη άνεση στη ζωή στο χωριό. Εντούτοις, παρά τις νέες αυτές δυνατότητες στον τοπικό τρόπο εργασίας, η φυγή των εργαζόμενων οικογενειών συνέχισε να βαίνει αυξανόμενη μετά την αναχώρησή μου, και η εργασιακή βάση της ζωής στο χωριό σχεδόν εξανεμίστηκε τα επόμενα τριάντα χρόνια, αφήνοντας μέχρι πρότινος μόνο κάποια ηλικιωμένα ζευγάρια να κατοικούν και να βιοπορίζονται εκεί. Όταν συμβαίνει αυτό, το χωριό γίνεται μη βιώσιμο ως κέντρο κοινοτικής εργασίας, και συνεπώς λιμοκτονεί από εκείνο τον πληθυσμό, που σε προηγούμενες γενιές μπορούσε να επικυρώνει και να επαναδημιουργεί τα μοτίβα της κοινοτικής του σκέψης, διεκπεραιώνοντας την εργασία εκείνη.

Οι Αμέλαντες χτίστηκαν γύρω στο 1800 από οικογένειες ενός άλλου χωριού, σε χαμηλότερο υψόμετρο, που το ρήμαξαν οι Τούρκοι. Πριν απ' αυτό, κάποιες από τις μεγάλες οικογένειες λεγόταν πως είχαν έρθει με πλοίο από τα βόρεια, ίσως από το Πήλιο. Αυτές οι αναταράξεις, παρά τον δραματικό τους χαρακτήρα, δεν επέτασσαν μια βαθιά αλλαγή αξιών, αλλά μια επανερμηνεία απλώς αρχαίων θεμάτων μέσα στα πλαίσια μιας νέας κατάστασης. Ομοίως και οι περισσότεροι πόλεμοι και οικονομικές μετατοπίσεις του 20ού αιώνα, που εξιστορώ στο πρώτο μου βιβλίο, παρότι επηρέαζαν τις αγροτικές στρατηγικές, επιφέροντας ευμάρεια ή φτώχεια στους ανθρώπους, δεν άλλαζαν τις βαθύτερες ιδέες και αξίες που περιγράφω εδώ· κι ακόμα και τότε που οι νέοι (άνδρες και γυναίκες) άρχισαν να μεταναστεύουν μόνιμα, φεύγοντας από το χωριό, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '60, πράγμα που απειλούσε μακροπρόθεσμα τη δημογραφική βιωσιμότητά του, εκείνοι που ήταν ήδη παντρεμένοι μέχρι τότε και εγκατεστημένοι στο χωριό συνέχιζαν να διατηρούν τον παραδοσιακό τρόπο σκέψης, που συντονιζόταν με τον τρόπο της ζωής τους.

Άγγιξα κι αυτή τη διαδικασία στο προηγούμενο βιβλίο μου. Ωστόσο, το ουσιαστικό στοιχείο της δεκαετίας του '60 και του '70 δεν ήταν τόσο ο ερχομός της αλλαγής *per se*, όσο ένα είδος αλλαγής που συνέβη μέσα στους ανθρώπους, στον τρόπο που ένιωθαν ποιοι είναι, και η οποία μετακινούσε την αυτοκατανόησή τους από ένα κέντρο εντός τους και εντός του χωριού τους, σε ένα κέντρο εντός κάποιου έξω κόσμου. Αυτός ο έξω κόσμος, που λάμβανε τις αποφάσεις ολόενα και περισσότερο για λογαριασμό των ανθρώπων του χωριού, ήταν ένας κόσμος που όριζε με ολότελα διαφορετικούς όρους το τι αξίζει και το τι είναι κεντρικής σημασίας, και έβρισκε τους ανθρώπους του χωριού λειψούς.

Είναι ξεκάθαρο πλέον πως κατέφθασα στο χωριό όταν αυτό είχε αρχίσει να βαδίζει στην κόψη της ερήμωσης, κι είχε ήδη υποκύψει ιδιαίτερα στα θέλγητρα του σύγχρονου κόσμου και τις πιέσεις της προσαρμογής. Ωστόσο, υπήρχαν στο χωριό αρκετά ηλικιωμένα και μεσήλικα ζευγάρια που είχαν διαμορφωθεί από αυτές τις προγενέστερες παραδόσεις και που σε συγκεκριμένες συνθήκες ήταν πρόθυμα να μιλήσουν γι' αυτές. Και σ' αυτές τις συζητήσεις καθίστατο σαφές ότι η παραδοσιακή οπτική του κόσμου, το «παλιό μυαλό» όπως το όριζαν, δεν είχε εγκαταληφθεί, αλλά μάλλον συνυπήρχε με τις νέες πεποιθήσεις και τις αξίες, καθώς αυτές γίνονταν πειστικές και ακαταμάχητες. Μια συγκεκριμένη συζήτηση καταδεικνύει ξεκάθαρα τον διχασμένο νου εκείνων των ανθρώπων που είχαν άθελά τους πιαστεί στους βρόγχους αυτών των μεταβαλλόμενων συνθηκών: «Λένε πως η γη γυρίζει γύρω-γύρω, αλλά σάμπως γυρίζουν και οι θάλασσες γύρω-γύρω; Δεν το πιστεύω». Και «Λένε πως ο ήλιος στέκει ακίνητος, αλλά εγώ τονε βλέπω ν' ανατέλει και να βασιλεύει».

Η σύγκρουση μεταξύ παραδοσιακού και σύγχρονου τρόπου σκέψης ήταν κάτι ιδιαίτερος εμφανές τον καιρό που ήμουν στο χωριό. Αλλά βέβαια, όπως επεσήμανα νωρίτερα, δεν θα ήταν αλήθεια να θεωρούμε την «παραδοσιακή» πλευρά αυτού του διχασμού ως καθαυτή ενιαία και ομοιογενή, καθότι πριν την ανάδυση του κοσμικού (*secular*) τρόπου σκέψης και τις προκλήσεις των νέων δυνατοτήτων που έμελε τελικά να οδηγήσουν στην κατάρρευση της ζωής στο χωριό, κυκλοφορούσαν διαθέσιμες διαφορετικές κοσμοθεωρίες, που συνυπήρχαν παράλληλα κατά τη διάρκεια των αιώνων, διασταυρούμενες σε κάποια σημεία και συγκρούμενες σε άλλα. Έτσι, για να αναφέρουμε κάποιες μόνο από αυτές τις επιρροές, υπήρχε το προχριστιανικό κλασικό παρελθόν, η ορθόδοξη κληρονομιά, η τουρκική κατοχή και η εξ αυτής απορρέουσα φιγούρα του Καραγκιόζη που αποθέωνε την αντικαθεστωτική στάση και τη δυσπιστία απέναντι στους θεσμούς· και όλα αυτά δημιουργούσαν ένα απόθεμα ιδεών, που επέτρεπε τα ανταγωνιστικά κόλπα, που είναι κι αυτά ένα τμήμα των πνευματωδών διαλόγων του χωριού. Το κομβικό στοιχείο της ζωής στο

χωριό είναι η ζωντάνια με την οποία οι άνθρωποι προσλαμβάνουν αυτές τις διαφορετικές παραδόσεις σκέψης, το πώς επιλέγουν ανάμεσά τους και το πώς οι επιλογές αυτές λειτουργούν θετικά ή αρνητικά. Κατά συνέπεια, η ελληνική κουλτούρα του χωριού έχει αρχαίες ρίζες, που αναγκαστικά περιέχουν και επιλογές άλλες από τις χριστιανικές. Και παρότι για πολλούς αιώνες το βασικό πλαίσιο συγκροτούνταν με χριστιανικά υλικά, εντούτοις, στο χωριό, όπως το γνώρισα εγώ, παρέμεναν ακόμα ξεκάθαρα απηχήματα από όλες αυτές τις άλλες πηγές, τα οποία προσέδιδαν τεράστιο βάθος και ποικιλία στις συζητήσεις των ανθρώπων, τις κρίσεις και τις αναμνήσεις τους.

Ήδη από πολύ νωρίς, ζώντας με τους ανθρώπους του χωριού, υπέπεσε στην αντίληψή μου μια στάση απέναντι στον φυσικό κόσμο, που κάποιες φορές χαρακτηριζόταν λανθασμένα ως «παγανιστική». Αυτή η λέξη τείνει να υπονοεί πράγματα άσχετα προς την προκειμένη συνάφεια, διότι αυτό που σημαίνει εδώ είναι πεποιθήσεις των χωριών «της επαρχίας», όχι πεποιθήσεις που αντιστρατεύονται αναγκαστικά τον μονοθεϊσμό, όπως έχουμε καταλήξει να καταλαβαίνουμε τον όρο «παγανιστικός». Από τον πρώτο καιρό της ζωής μου στο χωριό, μου φαινόταν πως το γεγονός ότι οι άνθρωποι βίωναν τον φυσικό κόσμο ως ιερό ήταν κομμάτι ενός βιώματος από το οποίο η Εκκλησία κινδύνευε να χάσει επαφή, και για ένα διάστημα ένιωθα πως θα έπρεπε ίσως να αποδεχτώ υποχρεωτικά πως η Εκκλησία, στη σπουδή της να διαχωρίσει τη «δαισιδαίμονια» από την πίστη στον Θεό, είχε αντιτεθεί τελικά σε πολλά πράγματα που αποτελούσαν εγγενές τμήμα των δικών της θεμελίων της *ψυχικής θεωρίας*², της φυσικής ενατένισης. Αλλά καθώς η ανάλυσή μου προχωρούσε, μετά την επιστροφή μου στη Μ. Βρετανία, ανακάλυψα πως εν τέλει δεν είχαν έτσι τα πράγματα, και πως αυτές οι επαρχιακές πεποιθήσεις είναι επάλληλες προς το πλήρωμα της ορθόδοξης κατανόησης των πραγμάτων, που είναι πολύ βαθύ.

Το πώς έφτασα να το συνειδητοποιήσω αυτό είναι μια ιστορία που σχετίζεται με μια σειρά γεγονότων που ακύρωσαν ολοκληρωτικά κάθε ελπίδα μου να τελειώσω το βιβλίο γρήγορα. Η αιτία της καθυστέρησης ήταν ότι παρουσιάστηκε ένα σπάνιο πρόβλημα στη σπονδυλική μου στήλη, για το οποίο η μόνη λύση ήταν μια εγχείρηση· και δυστυχώς έγινε η λάθος εγχείρηση. Δεν κατάφερα να αναρρώσω σωστά και μου είπαν αργότερα πως το συνετότερο που θα μπορούσα να κάνω ήταν να προσπαθήσω ό,τι καλύτερο γίνεται με τις δεδομένες πλέον συνθήκες, αφού κάθε περαιτέρω προσπάθεια επέμβασης θα έκανε τα πράγματα χειρότερα. Τέτοιου είδους προσαρμογές παίρνουν χρόνο κι αυτό που μου πήρε ακόμα περισσότερο χρόνο ήταν το γεγονός ότι ζητήθηκε από τον σύζυγό μου να χειρο-

² Ελληνικά με λατινικούς χαρακτήρες στο πρωτότυπο (ΣτΜ).

τονηθεί ιερέας μιας μικρής ορθόδοξης κοινότητας που άρχισε να αναπτύσσεται τριγύρω μας. Κατά συνέπεια, μολονότι συνέχισα να επεξεργάζομαι τα θέματα που σχετίζονταν με το βιβλίο, αυτό πήρε αναγκαστικά θέση ανάμεσα σε διάφορα άλλα πράγματα που διεκδικούσαν την προσοχή μου. Και τα χρόνια στο μεταξύ περνούσαν...

Ωστόσο, η εμπλοκή μας με την εκκλησιαστική ζωή, που ολοένα βάθαινε, διάνοιξε μια νέα προοπτική που αποδείχτηκε κομβικής σημασίας για τον τρόπο που κατέληξα να φαντάζομαι το βιβλίο. Δεν είχα ποτέ παλιότερα τη φιλοδοξία να αναλύσω τον τρόπο σκέψης του χωριού μέσα από το πρίσμα του τι ήταν ετεροδόξο και τι ορθόδοξο, ή πού εντοπίζεται η ρίζα των διαφόρων τάσεων σκέψης μέσα στο πλούσιο πολιτισμικό παρελθόν των ελληνικών χωριών. Σκοπός μου ήταν η διαπραγμάτευσή μου να είναι καθαρά περιγραφική. Έτσι όμως όπως ασχολούμουν τακτικά με τις ακολουθίες της Εκκλησίας κι έτσι όπως έβλεπα το εκκλησιαστικό έτος να ξεδιπλώνεται μέσα από τις διάφορες επάλληλες περιόδους, άρχισα να συνειδητοποιώ πως η συμφωνία μεταξύ του τρόπου σκέψης του χωριού και του εκκλησιολογικού τρόπου σκέψης ήταν πολύ μεγαλύτερη απ' όσο φανταζόμουν. Μπορώ να θυμηθώ τη στιγμή που ήρθα κατά πρόσωπο με αυτή την κατανόηση: ήταν κατά τη γιορτή των Θεοφανείων οπότε και γιορτάζουμε στην Εκκλησία τον Μεγάλο Αγιασμό των Ύδάτων, και στο σπίτι δούλευα το υλικό που είχα συγκεντρώσει για το νερό ως στοιχείο που οι χωρικοί συναντούν στις ερημιές. Όταν διάβασα τις ευχές του ιερέα για τον Αγιασμό των Ύδάτων και τις συσχέτισα με τα χαρακτηριστικά που ο συμβολικός κόσμος των ανθρώπων του χωριού αποδίδει στο νερό, διαπίστωσα πως η μεταξύ τους συνάφεια ήταν αναντίρρητη. Κι έτσι, ο αρχικός μου στόχος διευρύνθηκε: πλέον δεν επιζητούσα απλώς να κατανοήσω τη θρησκευτική φαντασία των χωρικών, αλλά και να αναζητήσω το πόσο πολύ η Ορθοδοξία έχει αφομοιώσει και μεταμορφώσει αυτά τα εγγενή χαρακτηριστικά. Οι άνθρωποι του χωριού γνωρίζουν και βιώνουν την Ορθοδοξία πρωταρχικά μέσα από τον οπτικό και ρηματικό συμβολισμό της λειτουργικής τους ζωής, που τους παρέχει έναν πολύ πλουσιότερο και πιο αυθεντικό ακρογωνιαίο λίθο για την πίστη τους απ' ό,τι μπορούν να μεταδώσουν οι συμβατικές δογματικές συνόψεις. Παρά το χάσμα που υπάρχει ανάμεσα στη λειτουργική ελληνική γλώσσα και τη γλώσσα του χωριού, αυτός ο ασύγκριτος πλούτος αποτελεί ζωντανό κομμάτι της εμπειρίας των ελληνικών χωριών (όπως και κάθε τμήματος του ορθόδοξου κόσμου), είτε έχοντας γίνει γνωστός μέσα από τις ίδιες τις ακολουθίες και την εξήγησή τους από τους ιερείς, είτε έχοντας διεισδύσει στην κουλτούρα των ανθρώπων με τέτοιο τρόπο που να έχει γίνει, στο διάβα των αιώνων, κομμάτι της προφορικής παράδοσης. Τα τεκμήρια που συγκέντρωσα στα χρόνια που ήμουν στο χωριό καταδεικνύουν πως το ορθόδοξο δαιμόνιο μαζί με την

αλληλεπίδραση χωριών και μοναστηριών, που έχει δώσει στην Εκκλησία τόσους από τους μεγάλους γέροντες και αγίους της, αποτελεί μια επιρροή που ενοποιεί τα στοιχεία της λαϊκής θρησκείας με τα βασικά δόγματα της χριστιανικής πίστης και παρέχει κατ' αυτόν τον τρόπο μια κεντρική, συνεκτική ομάδα συμβόλων, βάσει των οποίων μπορεί κανείς να βγάλει συμπεράσματα για το σύνολο της ζωής στο χωριό.

Οι σύνθετες ρίζες του ελληνικού λαϊκού τρόπου σκέψης που ανέφερα νωρίτερα, κάποιες εκ των οποίων (ιδιαίτερα στο ζήτημα του θανάτου) ανάγονται σε προχριστιανικές εποχές, σημαίνουν πως η σχέση της Εκκλησίας με αυτά τα άλλα στοιχεία του τρόπου σκέψης δεν είναι πάντοτε ξεκάθαρη. Και σ' αυτό το βιβλίο δεν επιχειρώ να αναλύσω από πού προέρχονται οι διαφορετικές συνιστώσες των πεποιθήσεων. Αλλά η ύπαρξη μιας τόσο μεγάλης ποικιλίας εντός παραδόσεως, καθώς περνάει από γενιά σε γενιά, επιτρέπει στον καθένα την ελευθερία να δίνει έμφαση σε διαφορετικές πτυχές αυτής της παράδοσης, ανάλογα με τις περιστάσεις και τις ιδιαίτερες συνθήκες που τον περιβάλλουν κάθε φορά. Οι άνθρωποι του χωριού έχουν απέραντο απόθεμα ιδεών και πεποιθήσεων για να διαλέξουν από και κάτι όποτε το χρειαστούν και καθώς οι ανάγκες τους αλλάζουν. Αυτός είναι και ο λόγος που στις συζητήσεις μεταξύ τους, όταν συγκεντρώνονται για οποιονδήποτε σκοπό, διαπιστώνει κανείς να εκλύεται εκπληκτική ενέργεια και ζωντάνια. Σε κάθε δεδομένη περίπτωση, υπάρχει μια τεράστια ποικιλία πιθανών αντιδράσεων. Αυτή η ελευθερία του να κάνει κάποιος ποικίλες ή ανατρεπτικές επιλογές αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της διαδικασίας εκείνης μέσα από την οποία κάθε γενιά της κοινότητας μαθαίνει να ζει μέσα στο σύνολο της κοινοτικής αντίληψης των πραγμάτων.

Συνεπώς, η ζωτικότητα και η συνθετότητα της παράδοσης με οδήγησε να παρουσιάσω την κουλτούρα αυτού του ελληνικού χωριού όχι ως έναν τρόπο σκέψης που ο χρόνος έχει καταστήσει ντεμοντέ, αλλά ως έναν τρόπο θέασης του κόσμου που τίμησε ο χρόνος, κάνοντάς τον να διαθέτει αδιάκοπο κύρος. Αυτός είναι ο λόγος που σε όλο το βιβλίο, πλην ελάχιστων εξαιρέσεων, χρησιμοποίηω χρόνο ενεστώτα. Αυτός ο τρόπος σκέψης έγινε το στήριγμα του ελληνικού λαού για πάνω από δύο χιλιετίες. Προσαρμοζόταν στα νέα φιλοσοφικά κινήματα και στα διαρκή скаμπανεβήματα της ιστορίας με λεπταίσθητες αλλαγές στους τρόπους που εκφράζονταν τα εγγενή θέματα της κουλτούρας. Πάντοτε όμως διατηρούσε την ακεραιότητα και το νόημα των ιδίων των θεμάτων. Στην ανθρωπολογία, ο Charles Stewart έχει επισημάνει ορθόδοξες εικόνες του επουράνιου και του δαιμονικού κόσμου που έχουν παραμείνει αναλλοίωτες από τον 4ο αιώνα μ.Χ. μέχρι σήμερα (Stewart, *Demons and the Devil*). Παρομοίως, κάποιος ιστορικός της ύστερης αρχαιότητας έκανε το εξής σχόλιο για το ανά χείρας βιβλίο: στους πρώιμους χριστιανικούς αιώνες, όλα αυτά τα

θέματα είναι παρόντα, αλλά πολύ πιο ακατέργαστα και αλληλοσυγκρουόμενα, ενώ όπως περιγράφονται εδώ μοιάζουν να έχουν στρογγυλέψει, όπως τα βότσαλα σε μια ρεματιά· κι αυτό έχει συμβεί μέσα από την πρακτική ενός καθιερωμένου χριστιανισμού, ο οποίος τόσο συχνά έδειξε πως μπορεί να εξισορροπεί και να εναρμονίζει αιχμηρές αντιθέσεις. Ακόμα και σήμερα, μολονότι αυτή η αιώνια κατανόηση του κόσμου αντιμετωπίζει ριζικές προκλήσεις εκ μέρους της παγκοσμιοποίησης, του τεχνικού πνεύματος και των κοσμικών (secular) προϋποθέσεων, υπάρχουν στοιχεία αυτών των αρχαίων κατανοήσεων που συνεχίζουν και θα συνεχίσουν να παραμένουν. Ο Αδάμ και η Εύα, ως αρχέτυπα του άνδρα και της γυναίκας, η φιγούρα της Παναγίας ως Μητέρας όλων, παραμένουν ακόμα στοιχεία ζωντανά στο ελληνικό φαντασιακό, και πέρα από τη διαχρονική συσχέτιση κάποιων συγκεκριμένων τρόπων σκέψης που έχουν πλέον «στρογγυλέψει σαν βότσαλα» στον ελληνικό πολιτισμό, η ίδια η Εκκλησία συνεχίζει να παρέχει ανθεκτικές ερμηνείες του κόσμου, εξίσου επιδραστικές με κάθε άλλη εποχή.

Τα κεφάλαια του βιβλίου σκιαγραφούν αυτόν τον συνεχή διάλογο. Στο πρώτο κεφάλαιο, με τον τίτλο *Ο κόσμος*, ο διαστρωματικός κόσμος (cosmos) του χωριού, με τα ουράνια σώματα ως πνευματικές παρουσίες, ο οποίος έλκει την καταγωγή του από τα πτολεμαϊκά χρόνια, συνυπάρχει εξακολουθητικά με τον απομαγεμένο κόσμο (cosmos) των προσεληνώσεων, και επανεμφανίζεται στις αναφορές που κάνει η Λειτουργία στις πνευματικές δυνάμεις του ήλιου και της σελήνης – ο ήλιος υμνεί τα θαυμάσια του Θεού, το φεγγάρι Τον δοξολογεί. Στο δεύτερο κεφάλαιο, η γη σκιαγραφείται ως ο μεγάλος δωρητής της ζωής στη συγκομιδή του σταριού, το οποίο γίνεται ο Άρτος της Ζωής με τον λειτουργικό άρτο (πρόσφορο)· και με τον θάνατο η γη αποσυνθέτει τη σάρκα και καθιστά εφικτή τη συγχώρηση. Ανέφερα ήδη με ποιο τρόπο συνειδητοποίησης τη συμφωνία μεταξύ του συμβολισμού του νερού στη ζωή στο χωριό και του ίδιου συμβολισμού στην Εκκλησία. Η σύμπτωση των θεμάτων του συμβολισμού του χωριού με αυτά της λειτουργικής κατανόησης επιμένουν σε όλο το βιβλίο, σε κάθε κεφάλαιο, μέχρι που στο τελευταίο, το θέμα του κυκλικού χορού συνδυάζει τον δεξιόστροφο χορό των χωρικών με τις δεξιόστροφες λιτανείες στο βάπτισμα, τον γάμο και τη χειροτονία της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Έτσι, η σκέψη των ανθρώπων του χωριού δεν περιορίζεται στη διάρκεια της δικής τους ζωής, ή ακόμη και της δικής τους εποχής, αλλά είναι κάτι που το κουβαλούν σε μια αδιάκοπη πομπή από γενιά σε γενιά, από το παρελθόν στο μέλλον και ως τέτοιο το εκλαμβάνουν πράγματι και οι ίδιοι. «Έτσι τα μάθαμε κι έτσι τα αφήνουμε», καταπώς το θέτουν, ή «Έτσι τα βρήκαμε και έτσι θα τα βγάλουμε πέρα...». Οι ρήσεις αυτές καταδεικνύουν κάτι από την αντοχή του τρόπου σκέψης που παρουσιάζεται εδώ, παρά την

υπερίσχυση των αντιθέτων δυνάμεων που διαμορφώνουν τόσες πολλές από τις αξίες του σύγχρονου κόσμου. Έτσι απέκλινα από τη χρήση του ενεστώτα χρόνου μόνο στην περίπτωση των προσεληνώσεων, όπου η ιστορική στιγμή έχει σημασία, και στην περίπτωση των τοπικών αγίων, όπου οι συγκεκριμένες ιστορικές ιδιαιτερότητες είναι επίσης σημαντικές.

Πρέπει ασφαλώς να μην ξεχνάμε, όπως ανέφερα και νωρίτερα, πως η ποικιλία είναι ουσιαστικό χαρακτηριστικό της ελληνικής κουλτούρας: υπάρχουν ελάχιστονες διαφορές στα έθιμα ακόμα και μεταξύ γειτονικών χωριών, αλλά οι άνθρωποι ταυτίζονται σθεναρά με τον τρόπο που γίνονται τα πράγματα στο δικό τους χωριό εν αντιθέσει προς τον τρόπο που γίνονται αλλού. Οι διαφορές επίσης πολλαπλασιάζονται με την απόσταση. Για παράδειγμα, οι Αμέλαντες είναι ένα ελληνικό ορεινό χωριό που έχει παράδοση να μεταβιβάζεται η γη μέσα από τη διαδοχή των αρρένων μελών των οικογενειών, ενώ στον θεσμό της οικογένειας είναι οι γυναίκες που μετακομίζουν για να ζήσουν με τους συζύγους τους, πράγμα που έχει προκαλέσει μια συγκεκριμένη διαμόρφωση συγγενείας και πρακτικών κληρονομιάς. Εντούτοις, σε πολλά άλλα νησιά του Αιγαίου, η γυναικεία σειρά διαδοχής αποκτά σημαντικότερο ρόλο, και σ' αυτή την περίπτωση αυτά τα μεταβαλλόμενα στοιχεία αναδιατάσσονται με διαφορετικό μοτίβο, ανάλογα με την ανθεκτικότητά τους. Όμως αμφότερες οι κοινωνίες θα αποκαλύψουν, αν και με διαφορετικά υλικά, τα ίδια υποκείμενα μοτίβα, κατασκευασμένα σύμφωνα με τα αναλλοίωτα στοιχεία των πεποιθήσεών τους. Αμφότερες θα είναι αναγνωρίσιμες ως μέτοχοι της ίδιας ορθόδοξης παράδοσης.

Ωστόσο, γράφοντας αυτό το βιβλίο δεν σκόπευα τόσο να εστιάσω στο πόσο πίσω στην ιστορία πάει η ζωή στους Αμέλαντες, ή πόσο διαδεδομένα ήταν συγκεκριμένα έθιμα, αλλά πόσο βαθιά θα μπορούσα να εκφράσω ό,τι ανακάλυψα στο ίδιο το χωριό. Η ζωή μου στους Αμέλαντες μου παρείχε μια άμεση και προσωπική εμπειρία του τι σημαίνει να ζεις σε μια τέτοια κοινότητα, και την επιθυμία να γράψω γι' αυτό μόνο και μόνο για την αξία του πράγματος. Ήμουν η μόνη ξένη μέσα στην κοινότητα – ήμουν ανύπαντρη ακόμη τότε – και εξαρτιόμουν από τους ανθρώπους για τα πάντα, όχι μόνο για τις πληροφορίες του τρόπου ζωής τους, της πίστης και των αξιών τους, αλλά και για κείνα τα πράγματα χωρίς τα οποία καμία ζωή δεν θα μπορούσε να είναι εφικτή εκεί – φιλοξενία, αγάπη, γέλιο, παρηγοριά και συντροφιά. Και τίποτα δεν μπορεί να αντικαταστήσει για μένα τη ζωντανή εμπειρία αυτού του τρόπου ζωής – τη σβελάδα της φωνής των ανθρώπων με την απαλή ευβοιώτικη προφορά, τον απότομο χείμαρρο του υβρεολόγιου πάνω σ' ένα παραβατικό παιδί ή σε μια παραστρατημένη κατσίκα, το άρωμα του πεύκου απ' τα τζάκια τον χειμώνα και τη δροσιά του νερού κάτω από τον πλάτανο το καλοκαίρι: τις ανοιξιάτικες βραδιές,

γεμάτες με αηδονίσματα και με τα λαλήματα των πετεινών και τα ξεσπάσματα των γαβγισμάτων· τον σεπτεμβριάτικο αέρα με τις αψιές μυρωδιές από τα αποξηραμένα βότανα και τα σάπια σύκα· τις μακρές πεζοπορίες στα βουνίσια μονοπάτια, συντροφιά με τους ανθρώπους του χωριού και την πανδαισία των συζητήσεών τους· την εκπληκτική αγάπη τους να με δέχονται ως ξένη ανάμεσά τους· τα χειμωνιάτικα δειλινά που καθόμουν μαζί τους μπροστά στο τζάκι, με τους ήχους της φλόγας να τριζοβολά πάνω στο ξύλο, κι εκεί τους χωρικούς να διηγούνται παλιές αναμνήσεις, γεμάτες βαθιά δραματικά απηχήματα, να συζητούν και να αναπολούν, να μοιράζονται ενοράσεις, ιστορίες και σιωπές. Σε κάτι τέτοιες στιγμές ένιωθα όπως νιώθουν πράγματι οι άνθρωποι σε τέτοιες κοινότητες, όταν η σιγουριά τους είναι αλώβητη· ένιωθα κι εγώ μαζί τους πως ήμουν στο κέντρο του κόσμου.

1

Ο ΚΟΣΜΟΣ

Το ανα χείρας βιβλίο πρόκειται να διερευνήσει τα χνάρια ενός συγκεκριμένου τρόπου σκέψης, πρωταρχικό ισχυρισμό του οποίου αποτελεί η θέση πως ο κόσμος πλάστηκε και συντηρείται από τον Θεό. Ο Θεός είναι παντοδύναμος, έπλασε το σύμπαν και καθετί υλικό και πνευματικό εντός του, και τίποτα δεν μπορεί να συμβεί δίχως την άδειά Του. Επομένως, καθετί είναι «απ' τον Θεό» – οι ομορφιές του κόσμου, τα δέντρα, τα ζώα, η ζωή του ανθρώπου, το σιτάρι στα χωράφια, το νεράκι στην πηγή. Εντούτοις, δεν είναι μόνο τα καλά που προέρχονται από τον Θεό, αλλά, υπό μία έννοια και τα κακά. Οι πόλεμοι είναι «απ' τον Θεό» κι είναι ο Θεός που «μας ρίχνει αρρώστιες». Ακόμα κι η φύση του ανθρώπου, έτσι φιλόνομος καθώς είναι κι επιρρεπής στην αμαρτία, είναι στα χέρια του Θεού, ενώ η αδιάκοπη ατέλεια της ανθρωπίνης δράσης οφείλεται απλά στο γεγονός ότι «έτσι μας έχει ο Θεός».

Ωστόσο, παρότι ο Θεός είναι υπεύθυνος για καθετί κτιστό, συμπεριλαμβανομένης και της ύπαρξης του κακού εντός της κτίσης, η ευθύνη Του για το καλό εκλαμβάνεται με τρόπο διαφορετικό από την ευθύνη Του για το κακό, μιας και τα κακά πράγματα πιστεύεται πως προέρχονται από τον Θεό μόνο υπό την έννοια ότι τα παραχωρεί, με το να επιτρέπει τις ενέργειες του διαβόλου. Ο Θεός, για κάποιους δικούς Του σκοπούς, κρατά ή όπως λένε «έχει»³ τον διάβολο και του επιτρέπει να βασανίζει και να σκοτίζει τους ανθρώπους, έτσι ώστε ο άνθρωπος να φανερώνει, με τη δύναμη της επιλογής του, με τίνος το μέρος είναι πραγματικά: «Θ' ακούσει τον διάβολο ή εμένα;». Ο Θεός επομένως είναι ανώτερος του διαβόλου και τον κρατά στην ουσία υπό τον έλεγχό Του. Αλλά σ' εκείνο το κατώτερο επίπεδο, όπου του έχει παραχωρηθεί δύναμη, ο διάβολος ενεργεί εν πλήρη αντιθέσει προς τον Θεό, πασχίζοντας διαρκώς να αναιρέσει και να διαστρέψει εκείνα τα καλά που ο Θεός (ή διά του ανθρώπου ο Θεός) έχει δημιουργήσει. Επομένως, όλη η κτίση είναι υπό την επήρεια μιας πόλωσης μεταξύ καλού και κακού, κι αυτή η πόλωση επιδρά σε κάθε επίπεδο της ύπαρξης, και ιδιαίτερα εντός του ίδιου του ανθρώπου. Στους ώμους κάθε ανθρώπου είναι καθισμένος ο Χριστός και ο διάβολος: ο Χριστός στη

³ Ελληνικά στο πρωτότυπο (ΣτΜ).

δεξιά πλευρά, ο διάβολος στην αριστερή – ο ένας προτρέπει προς το αγαθό, ο άλλος υποβάλλει πειρασμούς κακίας. Ακόμα και μέσα στον ναό, ο διάβολος έχει περάσει σε όλους ασημένιο καπίστρι, ώστε να στρέφει τα κεφάλια τους απότομα εδώ κι εκεί, βάζοντάς τους να ζυγιάζουν κάθε νεοεισερχόμενο. Κι ούτε καν το ιερό βήμα δεν μένει αδιαπέραστο από κείνον: «Όταν ο ιερέας κλείνει τα βημόθυρα της ωραίας πύλης⁴, τακ! Το κάνει για να εμποδίσει τον διάβολο να μπει μέσα. Αλλά ακόμα κι έτσι, εκείνος μπαίνει!». Όπου είναι ο Θεός, εκεί είναι και ο διάβολος, δεμένοι στην αμάχη κι οι πληγές μάλιστα της ανθρωπότητας έχουν τη ρίζα τους σ' αυτή την αρχετυπική σύγκρουση, που μαίνεται αδιάκοπα στο σύμπαν: «Αν ο Θεός και ο διάβολος δεν μάχονταν μεταξύ τους τούτη την ώρα, ούτε κι οι άνθρωποι θα μάχονταν και θα πολεμούσαν».

Ωστόσο, παρά τον προφανή αυτό δυαλισμό μεταξύ των δύο μεγάλων δυνάμεων, η κατανόηση του Θεού ως δημιουργού των πάντων και ως εξουσιαστή των πάντων, προφυλάσσει την κτίση από έναν ριζικό δυαλισμό, ο οποίος θα μπορούσε να την κρατά σε μια ανεπίλυτη ένταση. Παρά την ευφυΐα του, ο διάβολος δεν έχει τη δύναμη να δράσει χωρίς την άδεια του Παντοδύναμου. Επομένως, η πόλωση ανάμεσά τους, παρότι ολότελα πραγματική στο δικό της επίπεδο, δεν επιδρά θεμελιακά στον διχασμό της κτίσης ανάμεσα σε δύο ίσες και αντίθετες δυνάμεις καλού και κακού. Τελικά, η δύναμη του Θεού πάντοτε υπερέχει: το καλό είναι δύναμη δρασικότερη από το κακό κι αν ο κόσμος είναι κατ' ουσίαν αγαθοεργός για τα πλάσματα που συντηρεί, παρότι διαθέτει δυνατότητες προς το κακό, αυτό συμβαίνει επειδή ακριβώς καθετί εναπόκειται στα χέρια της θείας Πρόνοιας.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, υπάρχει εγγεγραμμένο στο σύμπαν ένα μεγάλο σχέδιο, το οποίο δίνει σε κάθε τμήμα της κτίσης μια κατάλληλη θέση κι έναν κατάλληλο σκοπό. Ο Θεός τοποθέτησε τον ήλιο στους ουρανοί «για να π' ρώνει τη γειτονιά», έκανε τη σελήνη στο γιόμα «για να 'χει ο διαβάτης κι ο βοσκός, μέσα στη νύχτα λίγο φως», στη χάση της φεγγαριάς «για να μπορούν τα κυνηγημένα πλάσματα να ξαποσταίνουν... και τα ψάρια να μαζεύουν»⁵. Τα λαϊκά παραμύθια λένε πως η γάτα πλάστηκε για να κρατά υπό έλεγχο τα ποντίκια και να μην τ' αφήνει να κάνουν τρύπες στο τυρόπινο που χρησιμοποιούσε ο Χριστός για την παρασκευή των τυριών Του ή, σε άλλη ιστορία, για να μην αποτελούν πλέον μάλιστα για τους καλόγερους, που κάθονταν στο δάπεδο να φάνε. Το γουρούνι πλάστηκε για να σκάβει

⁴ «Ωραία πύλη» είναι η είσοδος που υπάρχει στη μέση του τέμπλου («βημόθυρα» είναι τα δύο φύλλα της). Από την ωραία πύλη δεν εισέρχεται κανείς άλλος πλην των λειτουργών της ακολουθίας, κι αυτοί μονάχα σε συγκεκριμένες στιγμές των ακολουθιών.

⁵ Τα λαμπερά φώτα προσελκύουν τα ψάρια, γι' αυτό και οι ψαρόβαρκες βγαίνουν τη νύχτα με πυροφάνια κρεμασμένα στην πρύμνη τους, έτσι ώστε να συναΐζουν τα ψάρια ολόγυρα στη βάρκα.